श्रीमद्वाग्भटविरचिते
अष्टाङ्गहृदये उत्तरस्थानम्
प्रथमोऽध्यायः

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैन्धवसर्पिषा
प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् १
अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत्
अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् २
अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे
आत्मा वै पुत्रनामासि सञ्जीव शरदां शतम् ३
शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि
नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाऽभिरक्षतु ४
स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरङ्गुलात्
बद्ध्वोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसञ्जयेत् ५
नाभिं च कुष्टतैलेन सेचयेत्स्नापयेदनु
क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ६
कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः
ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नम्यावगुण्ठयेत् ७
शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत्
हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ८
एन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्खपुष्पीकल्कं घृतं मधु
चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ९
लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा
गर्भाम्भः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः १०
पाजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत्
सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतितः ११
तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते
प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी १२
अनन्तामिश्रिते मन्त्रपाविते प्राशयेच्छिशुम्

© 2003 Cosmic Software and Vedic Engineering. This text is made available exclusively for on-line use, and for printing individual copies for personal use. Distribution of hard copies, or distribution of electronic files via the internet is expressly prohibited. For licensing, and for an editable text version on CD-ROM, please contact cssetzer@yahoo.com.

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः १३
प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम्
स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् १४
मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तद्ध्यलं देहवृद्धये
स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले १५
अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे
नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे १६
हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते
शुक्क्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः १७
स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रसाः
क्षीरं क्षीरिण्य ओषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः १८
विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः
प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः १९
स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत्
ह्रस्वेन पञ्चमूलेन स्थिराभ्यां वा सितायुतम् २०
षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः
जागृयुर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् २१
दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः
कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् २२
बिभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्लालरोचना गुरुचन्दनम्
नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाक्षरम् २३
ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम्
प्रागुदक्शिरसः कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् २४
शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च
शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च २५
काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः
जीवत्खड्गादिशृङ्गोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् २६
धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्म्यैन्द्रीजीवकादिकाः
हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् २७
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षिणीम्

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि २८
कर्णौ हिमागमे विध्येद्धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन्
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः २९
दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना
मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाश्रयं प्रति ३०
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते
घृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ३१
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जु लाघवात्
नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ३२
कालिकामर्मरीरक्ता स्तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः
सशोफदाहसंरम्भमन्या स्तम्भापतानकाः ३३
तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम्
स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसम्भवः ३४
स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत्
आमतैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्वदारया ३५
विध्येत्पालद्यं हितभुजः सञ्चार्याऽथ स्थवीयसी
वर्तिस्त्र्यहात्ततो रुढं वर्धयेत शनैः शनैः ३६
अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात्
पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणम् ३७
प्रियालमज्जमधुक मधुलाजसितोपलैः
अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ३८
दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः
सङ्ग्राही धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ३९
रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ४०
त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृह्णन्तिहि ग्रहाः
वस्त्रवातात् परस्पर्शात् पालयेल्लङ्घनाच्च तम् ४१
ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवा कुष्ठसैन्धवैः
सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद् घृतम् ४२
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम्

वचेन्दुलेखामराडूकी शङ्खपुष्पीशतावरीः ४३
ब्रह्मसोमामृताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः
अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरचतुर्गुणम् ४४
तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत्
अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्राशिग्रुसैन्धवैः ४५
सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवह्निकृत्
वचामृताशठीपथ्याशङ्खिनीवेल्लनागरैः ४६
अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः
हेम श्वेतवचा कुष्ठमर्कपुष्पी सकाञ्चना ४७
हेम मत्स्याक्षकः शङ्खः कैडर्यः कनकं वचा
चत्वार एते पादोक्ताः प्राशा मधुघृतप्लुताः ४८
वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः
वचायष्ट्याह्वसिन्धूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ४९
शुद्ध्यते वाग्घविर्लीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ४९॥१२
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयोऽध्यायः

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः
स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः १
यदद्भिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम्
तद्विशुद्धं पयो वाताद्दुष्टं तु प्लवतेऽम्भसि २
कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चोमूत्रविबन्धकृत्
पित्तादुष्णाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ३
कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम्
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ४
यथास्वलिङ्गांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम्
शिशोस्तीक्ष्णमभीक्ष्णं च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ५

स यं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः
तत्र विद्याद्रुजं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ६
हृदि जिह्वौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडनैः
कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः ७
आध्मानपृष्ठनमन जठरोन्नमनैरपि
बस्तौ गुह्ये च विरामूत्रसङ्गोत्त्रासदिगीक्षणैः ८
अथ धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम्
तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिबेत् ९
अथवाऽग्निवचापाठाकटुका कुष्ठदीप्यकम्
सभार्गीदारुसरलवृश्चि कालीकणोषणम् १०
ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम्
अनु चाच्छसुरामेवं स्निग्धां मृदु विरेचयेत् ११
बस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्चानिलापहान्
रास्नाजमोदासरल देवदारुरजोन्वितम् १२
बालो लिह्याद् घृतं तैर्वा विपक्वं ससितोपलम्
पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोली निम्बचन्दनम् १३
धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा ससारिवम्
अथवा त्रिफलामुस्तभूनिम्बकटुरोहिणीः १४
सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादि तथा गणम्
घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् १५
शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युञ्ज्याच्छ्लेष्मात्मके पुनः
यष्ट्याह्वसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् १६
सिन्धूत्थपिप्पलीमद्वा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ
राठपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ १७
सुखमेवं वमेद्बालस्तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत्
अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं क्वथितं पिबेत् १८
तद्वत्तगरपृथ्वीका सुरदारुकलिङ्गकान्
अथवाऽतिविषामुस्तषड्ग्रन्थापञ्चकोलकम् १९
स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम्
विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते २०

शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम्
ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः २१
अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः
घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् २२
क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम्
तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् २३
विहितायां च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद्गणम्
निशादिं वाऽथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् २४
पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्ततिक्ता देवाह्वसारिवाः
समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् २५
अनुबन्धे यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित्
दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् २६
विशेषाज्ज्वरविड्भेद कासच्छर्दिशिरोरुजाम्
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते २७
पृष्ठभङ्गे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे
दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते २८
यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाभयम्
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् २९
त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत्
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ३०
सौकुमार्याल्पकायत्वात् सर्वान्नानुपसेवनात्
स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ३१
सद्यस्तान् वमनं तस्मात् पाययेन्मतिमान् मृदु
स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ३२
पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम्
बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ३३
युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान्
मूर्वाव्योषवराकोलजम्बूत्वक्दारुसर्षपाः ३४
सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम्
दन्तपालद्यं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ३५

पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा
लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसद्रुतम् ३६
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम्
वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ३७
मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि
रजनीदारुसरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ३८
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ३९
अतीसारज्वरश्वासकामला पाण्डुकासनुत्
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ४०
समङ्गाधातकीरोध्रकुटन्नट बलाद्वयैः
महासहाक्षुद्रसहामुद्ग बिल्वशलाटुभिः ४१
सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम्
क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ४२
विविधानामयानेतद्वृद्ध काश्यपनिर्मितम्
दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ४३
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः
अत्यहःस्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ४४
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ४५
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः
सैन्धवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदम्बकान् ४६
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत्
अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ४७
बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम्
स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ४८
निचुलोत्पलवर्षाभूभार्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः
सिद्धं प्रस्थार्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ४९
सिंह्यश्वगन्धासुरसाकणागर्भं च तद्गुणम्
यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्म कोत्पलचन्दनैः ५०

तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिद्घृतम्
शृङ्गीमधूलिकाभार्गीपिप्पली देवदारुभिः ५१
अश्वगन्धाद्विकाकोलीरास्नर्षभ कजीवकैः
शूर्पपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ५२
शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम्
वचावयःस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ५३
बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम्
लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तु चतुर्गुणम् ५४
अश्वगन्धानिशादारुकौन्ती कुष्ठाब्दचन्दनैः
समूर्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः ५५
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम्
बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ५६
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते
मधुनाऽतिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ५७
एकां वाऽतिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम्
पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ५८
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत्
पिप्पलीपञ्चलवणं कृमिजित्पारिभद्रकम् ५९
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम्
लाभतः शल्यकश्वाविद्गोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ६०
खदिरार्जुनतालीस कुष्ठचन्दनजे रसे
सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ६१
हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशास्थिगोचरः
यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः १
रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः
हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः २
सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः
कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं तं च द्विजातये ६२
दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत्
तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ६३

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ६४
तृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः
तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ६५
तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः
शृङ्गबेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ६६
बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः
रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ६७
हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम्
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ६८
मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः
ताम्रो व्रणोऽन्त कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ६९
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनम्
पृष्टारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामिकम् ७०
तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः
शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ७१
सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत्
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्वाथपरिषेचितम् ७२
कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ७३
सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः
सारिवाशङ्खनाभिभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ७४
रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा
सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ७५
पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तभार्गी पुनर्नवैः
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम् ७६
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः
व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः
स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्गदम् ७७
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायांषष्ठे

उत्तरस्थाने बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना
मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः १
स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः
शकुनिः पूतना शीतपूतनाऽदृष्टिपूतना २
मुखमण्डितिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती
तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ३
सामान्यं रूपमुत्त्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः
फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठ दन्तदंशप्रजागराः ४
रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम्
नखैरकस्मात्परितः स्वधात्र्यङ्गविलेखनम् ५
तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः
हतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्वेदो नतकन्धरः ६
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरम्
वक्रवक्त्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ७
वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः
चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ८
स्कन्दार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद् ध्रुवम्
संज्ञानाशो मुहुः केशलुञ्चनं कन्धरानतिः ९
विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम्
फेनोद्वमनमूर्ध्वेक्षा हस्तभ्रूपादनर्तनम् १०
स्तनस्वजिह्वासन्दंश संरम्भज्वरजागराः
पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ११
आध्मानं पाणिपादस्य स्पन्दनं फेननिर्वमः
तृण्मुष्टिबन्धातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः १२
कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः

ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भबस्ताभगन्धताः १३
ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः
मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः १४
कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम्
बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तकण्ठकूजनम् १५
धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि
रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः १६
कासातिसारवमथुजृम्भा तृट्शवगन्धताः
अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोष स्तम्भविवर्णताः १७
मुष्टिबन्धः स्रुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे
स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः १८
स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः
निश्यह्नि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा १९
भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे
पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः २०
हिध्माऽध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः
स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता २१
शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यगीक्षणम्
तृष्णाऽन्त्रकूजोऽतीसारो वसावद्विस्रगन्धता २२
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च
अन्धपूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता २३
वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यान्यङ्गशोषणम्
दृष्टेः सादातिरुक्कण्डूपोथकीजन्मशूनताः २४
हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्य स्वरतीक्ष्णताः
वेपथुर्मत्स्यगन्धत्वमथवा साम्लगन्धता २५
मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता
सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः २६
अरोचकोऽङगग्लपनं गोमूत्रसमगन्धता
रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् २७
कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्र वक्त्रत्वरक्तताः

बस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् २८
जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसङ्क्षयः
केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता २९
रोदनं गृध्रगन्धत्वं दीर्घकालानुवर्तनम्
उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ३०
जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत्
भुञ्जानोऽन्न बहुविधं यो बालः परिहीयते ३१
तृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती
हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहणकारणम् ३२
तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्रुतनासिकः
क्षतजिह्वः क्वणेद्बाढमसुखी साश्रुलोचनः ३३
दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते
क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ३४
हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हन्त्यात्मानं तथा परम्
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ३५
अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम्
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ३६
रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत्
रहःस्त्रीरतिसंलाप गन्धस्रग्भूषणप्रियः ३७
हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः
दीनः परिमृशन् वक्त्रं शुष्कौष्ठगलतालुकः ३८
शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम्
अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ३९
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम्
हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तितः ४०
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः
अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ४१
त्रिरह्नः सिक्तसंमृष्टे सदा सन्निहितानले
विकीर्णभूतिकुसुमपत्र बीजान्नसर्षपे ४२
रक्षोघ्नतैलज्वलित प्रदीपहतपाप्मनि

व्यवायमद्यपिशित निवृत्तपरिचारके ४३
पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं परिषिक्तं सुखाम्बुना
साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ४४
पारिभद्रककट्वङ्गजम्बू वरुणकट्तृणैः
कपोतवङ्कापामार्गपाटला मधुशिग्रुभिः ४५
काकजङ्घामहाश्वेताकपित्थ क्षीरिपादपैः
सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ४६
द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्म भिर्घृतमिश्रितैः
पूतीदशाङ्गसिद्धार्थवचाभल्लात दीप्यकैः ४७
सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः
सर्षपा निम्बपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ४८
भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः
अनन्ताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ४९
शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत्
दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद् ग्रहजित्परम् ५०
रास्नाद्वयंशुमतीवृद्धपञ्च मूलबलाघनात्
क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ५१
पाठाविडङ्गमधुक पयस्याहिङ्गुदारुभिः
सग्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ५२
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम्
सारिवासुरभिब्राह्मीशङ्खिनी कुष्ठसर्षपैः ५३
वचाश्वगन्धासुरसयुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत्
तन्नाशयेद्ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ५४
गोशृङ्गचर्मवालाहिनिर्मोकं वृषदंशविट्
निम्बपत्राज्यकटुकामदनं बृहतीद्वयम् ५५
कार्पासास्थियवच्छाग रोमदेवाह्वसर्षपम्
मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ५६
मृद्भाण्डे बस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम्
धूपनं च हितं सर्वभूतेषु विषमज्वरे ५७
घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च

युञ्ज्यात्तथा बलि होमं स्नपनं मन्त्रतन्त्रवित् ५८
पूतीकरञ्जझिात्त्विक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि
तुम्बीविशालारलुकशमीबिल्वकपित्थतः ५९
उत्क्वाथ्य तोयं तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवम्
अनुबन्धान् यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेऽप्युपद्रवान् ६०
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ६०॥१२
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालग्रहप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थोऽध्यायः

अथातो भूतविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टा बलपौरुषम्
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् १
भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः
यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् २
सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः
हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ३
प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना
लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ४
तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम्
देवादयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ५
छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः
एकस्य शून्येऽवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ६
दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम्
अशुचेर्दैवतार्चादि परसूतकसङ्करः ७
होममन्त्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च
समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ता चारव्यतिक्रमः ८
गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्योः सुरा नरम्
शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ९

गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः
पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः १०
शुक्लाष्टपञ्चमीपौर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः
कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ११
दशामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे
गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् १२
फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम्
अल्पवाक्स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् १३
देवद्विजातिपरमं शुचिं संस्कृतवादिनम्
मीलयन्तं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् १४
शुक्लमाल्याम्बरसरिच्छलोच्च भवनप्रियम्
अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतम् १५
जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम्
निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् १६
रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम्
सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् १७
स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम्
स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् १८
शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाध्युषितं वदेत्
रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् १९
श्वसन्तमनिशं जिह्वालोलिनं सृक्किणीलिहम्
प्रियदुग्धगुडस्नान मधोवदनशायिनम् २०
उरगाधिष्ठितं विद्यात्त्रस्यन्तं चातपत्रतः
विप्लुतत्रस्तरक्ताक्षं शुभगन्धं सुतेजसम् २१
प्रियनृत्यकथागीतस्नान माल्यानुलेपनम्
मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमव्यथम् २२
चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम्
रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् २३
अल्परोषं द्रुतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम्
हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् २४

आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम्
आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्तं भोःशब्दवादिनम् २५
शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः
सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससंभ्रमम् २६
प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम्
अन्नाद्विनाऽपि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् २७
निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम्
रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् २८
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वाऽलिहानं दशनच्छदौ
हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् २९
अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम्
उच्छिष्टनृत्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ३०
निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः
नखैर्लिखन्तमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुःस्वरम् ३१
आवेदयन्तं दुःखानि सम्बद्धाबद्धभाषिणम्
नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ३२
रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम्
आरोहन्तं च काष्ठाश्वं तथा सङ्करकूटकम् ३३
बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम्
प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ३४
तृणच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत्
बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनम् ३५
शूनप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत्
गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससम् ३६
नग्नं धावन्तमुत्त्रस्तदृष्टिं तृणविभूषणम्
श्मशानशून्यायतनरथ्यैकद्रुमसेविनम् ३७
तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम्
निषादाधिष्ठितं विद्याद् वदन्तं परुषाणि च ३८
याचन्तमुदकं चान्नं त्रस्तलोहितलोचनम्
उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ३९

गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम्
बहुनिद्रं च जानीयाद्वेतालेन वशीकृतम् ४०
अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम्
चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ४१
अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम्
स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ४२
गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभि शापचिन्तानुरूपतः
व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ४३
कुमारवृदानुगतं नग्नमुद्धतमूर्धजम्
अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं सग्रहं त्यजेत् ४४
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने भूतविज्ञानीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमोऽध्यायः

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः
तपःशीलसमाधान दानज्ञानदयादिभिः १
हिङ्गुव्योषालनेपाली लशुनार्कजटाजटाः
अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता २
कुक्कुटी सर्पगन्धाख्या तिलाः काणविकाणिके
वज्रप्रोक्ता वयःस्था च शृङ्गी मोहनवल्ल्यपि ३
स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम्
खराश्वश्वाविदुष्ट्रर्क्षगोधानकुलशल्यकात् ४
द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्र सामुद्रसत्त्वतः
चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्घृतम् ५
पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः
अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ६
एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने
प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथं च परिषेचने ७

प्रयोगोऽय ग्रहोन्मादान् सापस्माराञ्शमं नयेत्
गजाह्वापिप्पलीमूलव्योषा मलकसर्षपान् ८
गोधानकुलमार्जारक्षभ पित्तप्रपेषितान्
नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ९
सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गु रजनीद्वयम्
मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेताऽद्रिकर्णिका १०
निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः
सुराह्वं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ११
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम्
ग्रहान् सर्वान्निहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् १२
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च
एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः १३
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद् घर्षणयोजितः
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् १४
सिद्धार्थकव्योष वचाश्वगन्धा
निशाद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दः
बीजं करञ्जात् कुसुमं शिरीषात्
फलं च वल्कं च कपित्थवृक्षात् १५
समाणिमन्थं सनतं सकुष्ठं
स्योनाकमूलं किणिही सिता च
बस्तस्य मूत्रेण सुभावितं तत्
पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् १६
दुष्टव्रणोन्माद तमोनिशान्धा
नुद्बन्धकान्वारि निमग्नदेहान्
दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टां
स्तेसामधयन्त्यञ्जन नस्यलेपैः १७
कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहती निर्माल्यपिण्डीतक
त्वङ्मांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोककैः
नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नंपरम् १८

त्रिकटुकदलकुङ्कुम ग्रन्थिकक्षारसिंही
निशादारुसिद्धार्थ युग्माम्बुशक्राह्वयैः
सितलशुनफलत्रयो शीरतिक्तावचा
तुत्थयष्टीबलालोहि तैलाशिलापद्मकैः
दधितगरमधूकसार प्रियाह्वाविषाख्या
विषातार्क्ष्यशैलैः सचव्यामयैः
कल्कितैर्घृत मनवमशेषमूत्रांशसिद्धं मतं
भूतरावाह्वयं पानतस्तद् ग्रहघ्नं परम् १९
नतमधुकरञ्जलाक्षापटोली समङ्गावचा
पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थ सिंहीनिशायुग्लतारोहिणी
बदरकटुफलत्रिका काण्डदारुकृमिघ्नाजगन्धा
मराङ्कोल्लकोशातकीशिग्रुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः
गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रि कर्णीनिकुम्भा
ग्निबिल्वैः समैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं
विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति
सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावंस्मृतम् २०
ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः २१
स्नानवस्त्रवसा मांसमद्यक्षीरगुडादि च
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा २२
रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् २३
सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये
दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिम् २४
पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे
गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् २५
पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे
यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे २६
चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् २७

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते
शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् २८
दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते
हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थाव्योषैरर्धपलोन्मितैः २९
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत्
तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देव ग्रहविमोक्षणम् ३०
नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं बस्तवारिणा
दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ३१
नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः
परमान्नमधुक्षीर कृष्णमृन्नागकेसरैः ३२
वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पल दलैर्बलि
श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ३३
शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम्
यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ३४
देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम्
हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ३५
सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम्
हरितकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ३६
निम्बपत्रं च बस्ताम्बुकल्कितं नावनाञ्जनम्
ब्रह्मरक्षोबलि सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ३७
तोयस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम्
गायत्रीविंशतिपलक्वाथेऽधपलिकैः पचेत् ३८
त्र्यूषणत्रिफलाहिङ्गुषड् ग्रन्थामिशिसर्षपैः
सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ३९
गोमूत्रे त्रिगुणेपाननस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम्
रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ४०
बलि पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः
नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ४१
तद्वच्च कृष्णापाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम्
हिंग्विन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ४२

नावनाञ्जनयोर्योज्यो बस्तमूत्रयुतोऽगदः
एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ४३
रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः
पिशाचानां बलि सीधुः पिरायाकः पललं दधि ४४
मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम्
हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिशि सैन्धवनागरम् ४५
हिङ्गुप्रियङ्गु त्रिकटुरसोनात्रिफला वचा
पाटलीश्वेतकटभीशिरीष कुसुमैर्घृतम् ४६
गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम्
बस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ४७
देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत्
सर्पिष्पानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ४८
ऋते पिशाचात्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत्
सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ४९
ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम्
सर्वव्याधिचिकित्सां च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ५०
तथोन्मादानपस्मारानन्यं वा चित्तविप्लवम्
महाविद्यां च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत्सदा ५१
भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान्
जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ५२
यच्चानन्तरयोः किञ्चिद्वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम्
यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ५३
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थानेभूतप्रतिषेधो नाम पञ्चमोऽध्यायः ५

षष्ठोऽध्यायः

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः
उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः १

शारीरमानसैर्दुष्टैर हितादन्नपानतः
विकृतासात्म्यसमला द्विषमादुपयोगतः २
विषण्णस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्गमात्
क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ३
आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च
एभिर्हि हीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ४
धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान्
उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ५
देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः
भ्रमत्यचिन्तितारम्भः तत्र वातात्कृशाङ्गता ६
अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम्
गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ७
असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः
आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ८
अलङ्कारोऽन लङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः
गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लाभे चावमानता ९
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः
पित्तात्सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः १०
शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ११
कफादरोचकश्छर्दि रल्पेहाहारवाक्यता
स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिङ्घाणकस्रुतिः १२
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्रा श्वयथुरानने
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते १३
सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम्
उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् १४
धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान्
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते १५
रोदित्यकस्मान्म्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते १६

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः
वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् १७
अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत्
पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् १८
कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम्
स्निग्धस्विन्नस्य बस्तिं च शिरसः सविरेचनम् १९
तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः
इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् २०
हर्षणाश्वासनोत्रास भयताडनतर्जनम्
अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः २१
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः
हिङ्गुसौवर्चलव्यैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् २२
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम्
द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थं च साधितम् २३
व्योषश्यामात्रिवृद्दन्ती शङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः
ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः २४
पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्रा चतुष्पलम्
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् २५
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम्
वराविशालाभद्रैला देवदार्वेलवालुकैः २६
द्विसारिवाद्विरजनी द्विस्थिराफलिनीनतैः
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठा नागकेसरदाडिमैः २७
वेल्लतालीसपत्रैलामालती मुकुलोत्पलैः
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् २८
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु
पाण्डुकण्डूविषे शोषे मोहे मेहे गरे ज्वरे २९
अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ३०
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम्
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ३१

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम्
रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ३२
वीराद्विमेदाकाकोली कपिकच्छूविषाणिभिः
शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ३३
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः
जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ३४
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी
वयःस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ३५
महापुरुषदन्ता च कायस्था नाकुलीद्वयम्
कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ३६
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम् ३७
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम्
ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गुजटां मुराम् ३८
रास्नां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचाम्
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ३९
काङ्क्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता
वर्तिर्नस्याञ्जनालेप धूपैरुन्मादसूदनी ४०
अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ४१
सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः
शृगालशल्यकोलूकजलौकावृषबस्तजैः ४२
मूत्रपित्तशकृल्लोम नखचर्मभिराचरेत्
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेह परिषेचनम् ४३
धूपयेत्सततं चैनं श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ४४
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ४५
विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ४६

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया
आश्वासयेत्सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ४७
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेद्वोत्तानमातपे ४८
कपिकच्छ्वाऽथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत्
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिःक्षिपेत् ४९
अथवा वीतशस्त्राश्मजने संतमसे गृहे
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ५०
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा किराताराततस्करैः
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम्
भापयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ५१
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम्
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ५२
सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया
इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ५३
तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः शमं नयेत्
कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ५४
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत्
भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ५५
यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम्
बलि च दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ५६
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान्
पक्वामकानि मांसानि सुरां मैरेयमासवम् ५७
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ५८
निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ५९
प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ६०
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे

उत्तरस्थाने उन्मादप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमोऽध्यायः

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीसत्त्वाभिसंप्लवात्
जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः १
उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्त देहगतैर्मलैः
हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च २
तमो विशन् मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः
दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ३
पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ
विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ४
कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते
अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ५
रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः
तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ६
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्घाणकस्रुतिः
अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ७
निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम्
पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनम् ८
तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः
अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ९
उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते
आविध्यति शिरोदन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः १०
परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलि
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते ११
चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम्
अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विन्दति १२
पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम्

भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः १३
कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम्
चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता १४
शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत्
अथाऽवृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् १५
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः
वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः १६
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत्
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च १७
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु
गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः १८
अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत्
द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः १९
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम्
शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः २०
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते
भार्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः २१
मूर्वाभूतीकभू निम्बश्रेयसीसारिवाद्वयैः
मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् २२
प्रस्थं तद्वद् द्रवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत्
ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् २३
शोफार्शःकामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम्
ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् २४
पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित्
तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः २५
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम्
कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे २६
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत्
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् २७
तद्वत् काशविदारीक्षुकुशक्वाथशृतं पयः

कूष्माराडस्वरसे सर्पिरष्टादशगुरो शृतम् २८
यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम्
कपिलानां गवां पित्तं नावने परमं हितम् २९
श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च पूजितम्
गोधानकुलनागानां पृषतर्त्तगवामपि ३०
पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते
त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवत्तारफरिञ्जकैः ३१
श्याह्वापामार्गकारञ्जबीजैस्तैलं विपाचितम्
बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा ध्मापयेद्भिषक् ३२
नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः
तुराडैः पत्तैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ३३
शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम्
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ३४
समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः
यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ३५
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेन्
तदार्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ३६
मुक्तं मनो विकारेण त्वमित्थं कृतवानिति
न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ३७
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थानेऽपस्मारप्रतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ७
इत्यष्टाङ्गहृदये भूततंत्रं तृतीयं समाप्तम्

अष्टमोऽध्यायः

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः
अचत्तुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः १
शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः
वर्त्म सन्धि सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमत्ति वा २

रोगान् कुर्युः चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः
सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ३
पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च
विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तत् ४
चालयन् वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः
करोत्यरुङ् निमेषोऽसौ वर्त्म यत्तु निमील्यते ५
विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत्
कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽन्तर्वर्त्म कुम्भीकबीजवत् ६
आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसंज्ञिताः
सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ७
पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत्
करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितम् ८
पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम्
पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ९
शोफोपदेहरुक्कण्डूपिच्छिलाश्रु समन्विताः
कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्लेदोपदेहवत् १०
ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान् कठिनः कफात्
कोलमात्रः स लगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽथ वा ११
रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता
उत्सङ्गाख्या तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् १२
अर्शोऽधिमांसं वर्त्मान्तः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक्
रक्तं रक्तेन तत्स्रावि छिन्नं छिन्नं च वर्धते १३
मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वती स्थिरा
मुद्गमात्राऽसृजा ताम्रा पिटिकाऽञ्जननामिका १४
दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम्
सस्रावमन्तरुदकं बिसाभं बिसवर्त्म तत् १५
यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात्
रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद्भवत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् १६
श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुक्क्लेदशोफवत्
श्लिष्टाख्यं वर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी १७

वर्त्मनोऽन्त खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः
सिकतावर्त्म कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् १८
बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः
कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः १९
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः
सवर्त्मशूलपैच्छिल्यः कर्णनासाक्षिमर्दनः २०
पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मनां जायते तथा
खरताऽन्तर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः २१
कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि शूयते
उष्यते चानिलादिद्विडल्पाहः शान्तिरुद्धृतैः २२
कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः
ताम्रः पक्वोऽस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः २३
वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः
सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः २४
चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः
आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽशश्च वर्जयेत् २५
पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाञ्छस्त्रेण साधयेत्
कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् २६
भिन्द्याल्लगणकुम्भीका बिसोत्सङ्गाञ्जनालजीः
पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् २७
सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सकुकूणकम् २७ १२
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ८

नवमोऽध्यायः

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम्
ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च १
कुम्भीकावर्त्म लिखितं सैन्धवप्रतिसारतम्

यष्टीधात्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत् २
निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ३
निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम्
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ४
मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम्
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ५
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक्
स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ६
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा
घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ७
ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः
द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ८
कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन् मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे
समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ९
विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये
रुक्पक्ष्मवर्त्मसदनस्रंसनान्यतिलेखनात् १०
स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः
अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ११
एरण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः
स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् १२
स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम्
शालितन्दुलकल्केन लिप्तं तद्वत् परिष्कृतम् १३
कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना
केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः १४
पिटिका व्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताः
निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् १५
लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि
पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा १६
सिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम्

लिखिते स्रुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् १७
यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम्
पक्ष्मणां सदने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् १८
ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा
वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः १९
सञ्चूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः
ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् २०
पोथकीर्लिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः
उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिराढकिशिग्रुभिः २१
अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः
कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् २२
सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोह्वाकणताक्ष्र्यजैः
वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् २३
कर्तव्यं लगणेऽप्येतदशान्तावग्निना दहेत्
स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीडय भिषग डियोत्सङ्गां चाञ्जिन नामि काम्
शिलैलासैन्धवनतैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् १
कुकूणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रशृतं घृतम् २४
पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्षपसैन्धवैः
अभयापिप्पलीद्राक्षाक्वाथेनैनां विरेचयेत् २५
मुस्ताद्विरजनीकृष्णा कल्केनालेपयेत्स्तनौ
धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः शुद्धां क्वाथं च पाययेत् २६
पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूची त्रिफलोद्भवम्
शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्रुतासृग्वाऽम्बुजन्मभिः २७
धात्र्यश्मन्तकजम्बूत्थपत्रक्वाथेन सेचयेत्
प्रायः क्षीरघृताशित्वाद्बालानां श्लेष्मजा गदाः २८
तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम्
सिन्धूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् २९
चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम्
क्षीरं क्षीरान्नमन्नं च भजतः क्रमतः शिशोः ३०
वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ३१
द्विनिशारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणी निम्बपल्लवैः
कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ३२
क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहजं रजः
एलारसोनकतक शङ्खोषणफणिज्जकैः ३३
वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः
पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ३४
उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः
यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्वाऽद्रवाससा ३५
अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते
सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ३६
बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम्
नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ३७
मधुसर्पिःकवलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत्
न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्रुजि ३८
पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत्
गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ३९
दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम्
संदंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ४०
सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः
भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ४१
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः ९

दशमोऽध्यायः

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः
अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसन्धे कनीनकात् १
तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः

कफात् कफास्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् २
कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः
पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ३
महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः
रक्ताद् रक्तास्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्रवेत् ४
वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी
ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ५
पूयास्रवे मलाः सास्रा वर्त्मसन्धे कनीनकात्
स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्रं त्वङ्मांसपाकतः ६
पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः
कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ७
कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान्
अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपोटवान् ८
पूयास्रावी कृमिग्रन्थिर्ग्रन्थिः कृमियुतोऽतिमान्
उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ९
शस्त्रेण साधयेत्पञ्च सालजीनास्रवांस्त्यजेत्
पित्तं कुर्यात्सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान् १०
मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक्
रोगोऽय शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ११
कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्ध्यधिमांसकम्
शुक्लार्म शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलोऽमृदुः १२
गुरुः स्निग्धोऽम्बुबिन्द्वाभो बलासग्रथितं स्मृतम्
बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् १३
रक्तराजीततं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनम्
अशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् १४
उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन्
कुर्यात्सास्रं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम् १५
सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम्
शोणितार्म समं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् १६
नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिन्दुः शशलोहितलोहितः

मृद्वाशुवृद्ध्यरुङ्मांसं प्रस्तारि श्यावलोहितम् १७
प्रस्तार्यर्म मलैः सास्रैः स्नावार्म स्नावसन्निभम्
शुष्कासृक्पिराडवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं पृथु १८
अधिमांसार्म तद् दाहघर्षवत्यः सिरावृताः
कृष्णासन्नाः सिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः १९
शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टक ग्रथितार्जुनम्
साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् २०
नवोत्थं तदपि द्रव्यैः अर्मोक्तं यच्च पञ्चधा
तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावसिरावृतम् २१
चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत्
पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् २२
छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमराडलम्
पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् २३
तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात्
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता २४
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः
शङ्खशुक्लं कफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् २५
आताम्रपिच्छिलास्रस्रुदाताम्र पिटिकाऽतिरुक्
अजाविट्सदृशोच्छ्रायकार्ष्णया वर्ज्याऽसृजाऽजका २६
सिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमराडलम्
सतोददाहताम्राभिः सिराभिरवतन्यते २७
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुच्च तत्त्यजेत्
दोषैः सास्रैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् २८
धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्धदलाकृति
अतितीव्ररुजा रागदाहश्वयथुपीडितम् २९
पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम्
यस्य वा लिङ्गनाशोऽन्त श्यावं यद्वा सलोहितम् ३०
अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रु नाडीव्रणावृतम्
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ३१
पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ३१-२

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः १०

एकादशोऽध्यायः

अथातःसन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च
लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् १
पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूत्थै र्बध्नीयात्पूर्ववत्ततः
पटोलपत्रामलकक्वाथेनाच्योतयेच्च तम् २
पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसन्धित्रिभागतः
वृद्धिपत्रेण वर्ध्याऽधे स्यादश्रुगतिरन्यथा ३
चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता
पूयालसे सिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ४
कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि
सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ५
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम्
कृमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ६
त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत्
पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलासाह्वयपिष्टके ७
कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा सिराव्यधमुपाचरेत्
बीजपूररसाक्तं च व्योषकट्फलमञ्जनम् ८
जातीमुकुलसिन्धूत्थदेव दारुमहौषधैः
पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिः शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ९
रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्ष जालार्जुनक्रिया
सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् १०
सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम्
अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्च्योतनं हितम् ११
स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुकं मधुनाऽञ्जनम्
मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह १२

अर्मोक्तं पञ्चधा तत्र तनु धूमाविलं च यत्
रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् १३
उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिन्धूत्थेन चाञ्जितम्
रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् १४
इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽमाधिमांसके
धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः १५
अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेऽमणि कनीनकात्
वली स्याद्यत्र तत्रार्म बडिशेनावलम्बितम् १६
नात्यायतं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः
समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ मोक्षितम् १७
कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम्
छिन्द्यात्कनीनकं रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः १८
कनीनकव्यधादश्रु नाडी चाक्षिण प्रवर्तते
वृद्धेऽमणि तथाऽपाङ्गात्पश्यतोऽस्य कनीनकम् १९
सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम्
उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा २०
बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च
करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा २१
सक्षौद्रैर्द्विनिशारोध्र पटोलीयष्टिकिंशुकैः
कुरण्टमुकुलोपेतैर्मुञ्चेदेवाक्षि सप्तमे २२
सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान्
सेकाञ्जनप्रभृति भिर्जयेल्लेखनबृंहणैः २३
सितामनः शिलैलेयलवणोत्तमनागरम्
अर्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलार्धं च मधुद्रुतम् २४
अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्रार्मशेषजित्
त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् २५
शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः
पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता २६
सा मषी शोषिता पेष्या भूयो द्विलवणान्विता
त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः २७

सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः
न सिद्ध्यन्त्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् २८
दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षा वरा घृतम्
तिक्तमूर्ध्वमसृक्स्रावो रेकसेकादि चेष्यते २९
त्रिस्त्रिवृद्वारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत्
सिरयाऽनु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ३०
सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षा यष्टिविदारिभिः
ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ३१
रागाश्रुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनम्
वर्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ३२
प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम्
दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ३३
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिच पादिकैः
क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निवर्तयेत् ३४
तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम्
ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ३५
रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्त्र्यूषणं त्रुटिः
करञ्जबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ३६
सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थ शुक्रघ्नमञ्जनम्
निम्नमुन्नमयेत्स्नेह पाननस्यरसाञ्जनैः ३७
सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम्
शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशाबराम्भसा ३८
सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाम्भोमग्नयाऽथवा
बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्र सैन्धवनागरैः ३९
धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम्
यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ४०
तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः
महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ४१
स्थिरे श्रुके घने चास्य बहुशोऽपहरेदसृक्
शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ४२

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीष फलसैन्धवैः
हर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ४३
कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्धगदिताविमौ
शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ४४
सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः
धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ४५
उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम्
मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमायुताः ४६
सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाऽक्षात्समाक्षिका
गोखराश्वोष्ट्रदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ४७
वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी
उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ४८
सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत्
पुण्ड्रयष्ट्याह्वकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ४९
कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः
धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिरत्राञ्जनं परम् ५०
अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत्
अजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधे ५१
वेदनोपशमं स्नेहपानासृकस्त्रावणादिभिः
कुर्याद्बीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ५२
नालिकेरास्थिभल्लातताल वंशकरीरजम्
भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ५३
चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमञ्जनम्
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ५४
अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम्
समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्रेणानु पूरयेत् ५५
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च
सप्तरात्राद् व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ५६
स्नेहाञ्जनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा
तथाऽपि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ५७

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ५७॥१२
नित्यं च शुक्रेषु शृतं यथास्वं
पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात्
न हीयते लब्धबला तथाऽन्त
स्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ५८-२
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृददयसंहितायां
षष्ठे उत्तरस्थाने सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽध्यायः ११

द्वादशोऽध्यायः

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः १
प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति
भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते २
दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ३
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ४
नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थिते
पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ५
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ६
यथा वर्णं च रज्येत दृष्टिहीर्येत च क्रमात्
तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ७
लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम्
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ८
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः
जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ९
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम्

चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते १०
वृद्धः काचो दृशं कुर्याद्रजोधूमावृतामिव
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ११
स लिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्सिराः
दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता १२
पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतद्योतदीपितम्
शिखितित्तिरिपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति १३
काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च १४
भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी १५
भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति १६
शङ्खेदुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम्
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् १७
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः १८
बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति १९
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटि कोपमशुक्लिमा
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति २०
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति
लिङ्गनाशेऽपि तादृग् दृङ् निष्प्रभा हतदर्शना २१
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान्
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणः २२
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते
द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचिता मलैः २३
नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि
अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः २४
स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः स गदोऽपरः

दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः २५
विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनम्
उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् २६
त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्युष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणि
दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् २७
रात्रावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता
भृशमम्लाशनाद्दोषैः सास्रैर्या दृष्टिराचिता २८
सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाऽम्लेन सा स्मृता
शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादयः २९
धूमाविलां धूमदृशं दृशं कुर्युः स धूमरः
सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ३०
भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः
कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ३१
वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम्
औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशो ऽत्र वर्जयेत् ३२
विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि
षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत्
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ३३॥१२
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने दृष्टिरोगविज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः १२

त्रयोदशोऽध्यायः

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद् द्रुतम् १
तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपा पादशेषिते
तत्क्वाथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् २
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पलीरोध्रसैन्धवैः
शताह्वामधुकद्राक्षासिता दारुफलत्रयैः ३

काषिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम्
द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ४
सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्व मधुकोत्पलैः
पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ५
हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः
पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेव्यवरावृषम् ६
सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक्
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ७
तदाढकेऽधपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत्
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्व कुटजोदीच्यचन्दनैः ८
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राण कर्णास्यरोगजित्
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पा पचिकुष्ठनुत् ९
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहहृत्
त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके १०
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान्
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ११
युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम्
यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः १२
पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः
अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् १३
महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित्
त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि १४
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम्
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् १५
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः
ताप्यायोहेमयष्ट्याह्वसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः १६
संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा
सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत्तिमिरामयी १७
अपूपसूपसक्तून् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान्
पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् १८

प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक्
मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः १९
स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्रायोरूप्यकाञ्चनैः
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्धमूषोदरस्थितान् २०
ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत्
रसस्कन्धकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् २१
वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वतिमिरापहम् २२
मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुत्थैः
सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः २३
चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगुलमक्ष्णोः
तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् २४
मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम्
सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् २५
मिनोह्वातुत्थकस्तुरी मांसीमलयरोचनाः
दशकर्पूरसंयुक्त मशीतिगुणमञ्जनम् १
पिष्टं चित्राश्विनीपुष्ये षडिवधे तिमिरे हितम्
प्रसादनं च दृष्टेः स्याच्चक्षुषेणावभाषितम् २
द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च
पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् २६
तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे दृक्प्रसादनमञ्जनम्
शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् २७
निर्दग्धं बादराङ्गारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितम्
क्रमादजापयः सर्पिःक्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् २८
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोज कटुकानतैः
पटुरोध्रशिलापथ्याकणै लाञ्जनफेनकैः २९
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मातचूर्णितम्
हन्ति काचार्मनक्तान्ध्यरक्तराजीः सुशीलितः ३०
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा
त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ३१

शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्त्रयम्
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ३२
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीयइव भास्करः
गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्याद्गरुडसमं नरस्य चक्षुः ३३
श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः
यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ३४
तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका
नेत्रे युक्ता साञ्जनाऽनञ्जना वा
तैमिर्यार्मस्त्राव पैच्छिल्यपैल्लं
कण्डूं जाड्यं रक्तराजीं च हन्ति ३५
रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम्
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ३६
यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्ल
स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः
निर्दग्धं समधृतमञ्जनं च पेष्यं
योगोऽय नयनबलं करोति गार्ध्रम् ३७
कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जननिःसृतधूमम्
चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ३८
कृष्णसर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान्
क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्थयेत् ३९
तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम्
अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ४०
कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमञ्जनम्
रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ४१
मरिचानि दशार्धपिचुस्ताप्यात्तुत्थात्पलं पिचुर्यष्ट्याः
क्षीरार्द्रदग्धमञ्जनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ४२
अक्षबीज मरिचामलकत्वक्तुत्थयष्टिमधु कैर्जलपिष्टैः

छाययैव गुटिकाः परिशुष्कानाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ४३
मरिचामलकजलोद्भव तुत्थाञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः
षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकण्डूर्हन्ता ४४
रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णंस्त्रोतोञ्जनं ताम्रमयः सशङ्खम्
कुचन्दनं लोहितगैरिकं च चूर्णाञ्जनं सर्वदृगामयघ्नम् ४५
तिलतैलमक्षतैलं भृङ्गस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः
आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ४६
दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्त्रविस्त्रावणरेकनस्यैः
उपाचरेदञ्जनमूर्धबस्ति बस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ४७
सामान्यं साधनमिदम् प्रतिदोषमतः शृणु ४८
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम्
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ४९
त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम्
एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ५०
समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽम्भसः पचेत्
अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयःसमे ५१
बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः
यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ५२
लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान्
वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद्दृगाश्रयान् ५३
केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्य कान्तिदम्
सितैरण्डजटासिंहीफल दारुवचानतैः ५४
घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितम्
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयार्तिजित् ५५
वसाऽञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते
गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ५६
प्रत्यञ्जने च स्त्रोतोजं रसक्षीरघृते क्रमात्
निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ५७
न चेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत्
शताह्वाकुष्ठ नलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ५८

प्रपौण्डरीकसरल पिप्पलीदेवदारुभिः
सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ५९
मेदसस्तद्वदैणेयाद्दुग्धसिद्धात् खजाहतात्
उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ६०
श्वाविच्छल्यकगोधानां दक्षतित्तिरिबर्हिणाम्
पृथक्पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ६१
प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत्
वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ६२
पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ६३
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तै विरेचयेत्
सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्धसु ६४
सारिवापद्मकोशीरमुक्ता शाबरचन्दनैः
वर्तिः शस्ताऽञ्जने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ६५
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्व स्वर्णगैरिकैः
सौवीराञ्जनतुत्थकशृङ्गीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ६६
पञ्चांशं पञ्चांशं त्र्यंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम्
नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ६७
श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम्
विध्येत्सिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ६८
क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम्
ह्रीबेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ६९
द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम्
शङ्खप्रियङ्गुने पालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ७०
दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात् कोकिला पुनः
कृष्णालोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ७१
शशगोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च
श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ७२
पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित्
रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ७३

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः
सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्त्रजंतिमिरमाशुनश्यति ७४
संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयं क्रिया
सिद्धं मधूककृमिजिन्मरिचामरदारुभिः ७५
सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च
नतनीलोत्पलानन्तायष्ट्याह्वसुनिषण्णकैः ७६
साधितं नावने तैलं शिरोबस्तौ च शस्यते
दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ७७
तत्स्रुतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत्
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ७८
अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम्
स्रोतोजाञ्जनयुक्तानि वहत्यम्भसि वासयेत् ७९
मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत्
समेषशृङ्गीपुष्पाणि सयष्ट्याह्वानि तान्यनु ८०
चूर्णितान्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके
काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा सिरां यन्त्रनिपीडिताः ८१
आन्ध्याय स्युर्मला दद्यात्स्राव्ये त्वस्रे जलौकसः
गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ८२
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम्
नकुलान्धे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ८३
रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः
तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ८४
दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धेऽञ्जनमुत्तमम्
करञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ८५
पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषान्धनाशिनी
अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ८६
कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनः शिलाः
सफेनाश्छागदुग्धेन रात्र्यन्धे वर्तयो हिताः ८७
सन्निवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन्पचेत्
ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ८८

खादेच्च प्लीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा
घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ८९
तथाऽतिमुक्तकैरण्डशेफाल्यभीरुजानि च
भृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ९०
धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा
स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ९१
गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽञ्जनम्
स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ९२
मेदाशाबरकानन्ता मञ्जिष्ठादार्वियष्टिभिः
क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ९३
तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति सिराव्यधः
चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यात् सोत्कटकासनात् ९४
विरेकनस्यवमन पुटपाकादिविभ्रमात्
विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ९५
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत्
यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ९६
सूर्योपरागानलविद्युदादि विलोकनेनोपहतेक्षणस्य
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाञ्जनं हेम घृतेन घृष्टम् ९७
चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यैर्यत्नः
कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा
व्यर्थो लोकोऽय तुल्यरात्रिंदिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ९८
त्रिफला रुधिरस्त्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरञ्जनं सनस्यम्
शकुनाशनता सपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ९९
अहितादशनात्सदा निवृत्ति र्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च
मुनिना निमि नोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् १००
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे
उत्तरस्थाने तिमिरप्रतिषेधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

चतुर्दशोऽध्यायः

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
विध्येत्सुजातं निःप्रेक्ष्यं लिङ्गनाशं कफोद्भवम्
आवर्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः १
सोऽसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः
शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते २
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः
श्लेष्मलैः पुर्यते चाशु सोऽन्यै सोपद्रवश्चिरात् ३
श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः
तस्यान्यदोषाभिभवाद्भवत्यानीलता गदः ४
तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तक्यरुणाऽसिता
शर्कराऽकपयोलेशनिचितेव घनाति च ५
राजीमती दृङ्निचिता शालिशूकाभराजिभिः
विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका स्मृता ६
दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः
छत्राभा नेकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ७
न विध्येदसिरार्हाणां न तृट्पीनसकासिनाम्
नाजीर्णिभीरुवमितशिरः कर्णाक्षिशूलिनाम् ८
अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः
देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग्जानूच्चपीठगः ९
यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः
अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम् १०
स्वां नासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते
कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तथाऽधार्धमपाङ्गतः ११
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम्
दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वादूर्ध्वमामन्थयन्निव १२
सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरत्
विध्येत् सुविद्धे शब्दःस्यादरुक् चाम्बुलवस्रुतिः १३
सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत्

शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् १४
अबाधमानः शनकैर्नासां प्रति नुदंस्ततः
उच्छिङ्घनाच्चापहरेद्दृष्टिमण्डलगं कफम् १५
स्थिरे दोषे चले वाऽति स्वेदयेदक्षि बाह्यतः
अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः १६
घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बद्ध्वाक्षं शाययेत्ततः
विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे १७
निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम्
क्षवथुं कासमुद्गारं ष्ठीवनं पानमम्भसः १८
अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम्
सप्ताहं नाचारेत्स्नेहपीतवच्चात्र यन्त्रणा १९
शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा
सव्योषामलकं वाट्यमश्नीयात्सघृतं द्रवम् २०
विलेपीं वा त्र्यहाच्चास्य क्वाथैर्मुक्त्वाऽक्षि सेचयेत्
वातघ्नैः सप्तमे त्वह्नि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् २१
यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः
रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् २२
शोफरागरुजादीनामधिमन्थस्य चोद्भवः
अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् २३
कल्किताः सघृताः दूर्वायवगैरिकसारिवाः
मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये २४
ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्ग रसाप्लुताः
पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठा मधुयष्टिभिः २५
अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम्
रोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैश्छागलं पयः २६
शृतमाश्च्योतनं योज्यं रुजारागविनाशनम्
मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः २७
वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे
पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते २८
सिरां तथाऽनुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत्

मन्थोक्तां च क्रियां कुर्याद्विधे रूढेऽञ्जनं मृदु २९
आढकीमूलमरिचहरि तालरसाञ्जनैः
विद्धेऽक्ष्णि सगुडा वर्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेषिता ३०
जातीशिरीषधव मेष विषाणिपुष्प
वैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम्
आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं
सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ३१
पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्ष्णि
विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः
स्रोतोजविद्रुमशिलाम्बु धिफेनतीक्ष्णै
रस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ३२
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने लिङ्गनाशप्रतिषेधोनाम चतुर्दशोऽध्यायः १४

पञ्चदशोऽध्यायः

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽल्पशोफता
शङ्खाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् १
शुष्काल्पा दूषिका शीतमच्छं चाश्रु चला रुजः
निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् २
अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम्
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यन्दः उपेक्षितः ३
अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः
अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ४
हताधिमन्थः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः
अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ५
मन्याक्षिशङ्खतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयन्
व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ६
सङ्कोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतोवातसंज्ञितः

तद्वज्जिह्मं भवेन्नेत्रमूनं वा वातपर्यये ७
दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः
अन्तःक्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ८
क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम्
ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ९
अधिमन्थे भवेन्नेत्रं स्यन्दे तु कफसम्भवे
जाड्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्राऽन्नानभिनन्दनम् १०
सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता
अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ११
प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम्
रक्ताश्रुराजीदूषीकारक्त मण्डलदर्शनम् १२
रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम्
मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् १३
रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम्
असृङ्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् १४
अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः
शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः १५
वातपित्तातुरं घर्षतोदभेदोपदेहवत्
रूक्षदारुणवर्त्माक्षि कृच्छ्रोन्मीलनिमीलनम् १६
विकूणनविशुष्कत्वशीतेच्छा शूलपाकवत्
उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽय सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः १७
सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान्
पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् १८
अश्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः
अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा १९
अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता
कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् २०
दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः
अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः २१
शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम्

सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् २२
अम्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः
हताधिमन्थमेतेषु सान्निपाकात्ययं त्यजेत् २३
वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं
सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः
रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वत्त्रिरात्रात्
मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव २४
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः १५

षोडशोऽध्यायः

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णं गण्डूषनावनम्
कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् १
दाहोपदेहरागाश्रुशोफशान्त्यै बिडालकम्
कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः २
सरसाञ्जनयष्ट्याह्वनत चन्दनसैन्धवैः
सैन्धवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ३
वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम्
मांसीपद्मककालीययष्ट्याह्वैः पित्तरक्तयोः ४
मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे
सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोह्वं द्विरष्टशाबरकम्
सञ्चूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ५
आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः
सुस्विन्नानखवितुषी कृताः कुलत्थः
तच्चूर्णं सकृदव चूर्णनान्निशीथेनेत्राणां
विधमति सद्य एव कोपम् ६
घोषाभयातुत्थ कयष्टिरोध्रै
मूर्ती सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः

ताम्रस्थधान्याम्ल निमग्नमूर्ति
रर्तिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ७
षोडशभिः सलिलपलैःपलं तथैकं कटङ्कटेर्याः सिद्धम्
सेकोऽष्टभागशिष्टःक्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ८
वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम्
शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ९
तरुणमुरुबूकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे
वाताभिष्यन्दरुजं सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका चोष्णा १०
आश्च्योतनं मारुतजे क्वाथो विल्वादिभिर्हितः
कोष्णः सहैरण्डजटाबृहतीमधुशिग्रुभिः ११
ह्रीबेरवक्रशार्ङ्गेष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम्
साम्भसा पयसाऽजेन शूलाश्च्योतनमुत्तमम् १२
मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षर्द्धि मधुकोत्पलैः
क्वाथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् १३
कसेरुयष्ट्याह्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम्
अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्रपित्तजे १४
पुण्ड्रयष्टीनिशामूती प्लुता स्तन्ये सशर्करे
छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी १५
श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम्
वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् १६
नागरत्रिफलानिम्बवासारोध्ररसः कफे
कोष्णमाश्च्योतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके १७
सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयाऽन्वितम्
व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् १८
स्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत्
आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् १९
उष्णेन शूले दाहे तु पयःसर्पिर्युतैर्हिमैः
तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् २०
अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते
अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् २१

रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते
शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताद्यामयनाशिनी २२
सुमनःकोरकाः शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा २३
सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः
फेन एलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् २४
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं दार्वी चाष्टपलं पचेत्
जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्वे घने क्षिपेत् २५
पुष्पाञ्जनाद्दशपलं कर्षं च मरिचात्ततः
कृतश्चूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् २६
हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत्
अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् २७
शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम्
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन वाऽणुना २८
परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम्
सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं च महौषधम् २९
वसा वाऽनूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा
घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ३०
दग्ध्वाऽज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम्
सशोफे वाऽल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ३१
रेकः स्निग्धे पुनर्द्राक्षापथ्याक्वाथत्रिवृद्घृतैः
श्वेतरोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ३२
उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम्
दार्वीप्रपौण्डरीकस्य क्वाथो वाऽश्च्योतने हितः ३३
सन्धावांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्रुरुग्घरान् ३३॥१२
ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं
नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम्
ताम्रे घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा
युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ३४-२
शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः

शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च
नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं
क्षिप्रं घर्षं वेदनां चातितीव्राम् ३५-२
उदुम्बरफलं लोहे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ३६
साज्यैः समीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित्
शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ३७
घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः
तिलाम्भसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ३८
निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्ष शूलाश्रुरागजित्
सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ३९
स्तन्येनाश्च्योतनं कार्यं त्रिः परं नाञ्जयेच्च तैः
तालीसपत्र चपला नतलोहरजोञ्जनैः ४०
जातीमुकुलकासीससैन्धवै मूत्रपेषितैः
ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ४१
मूत्रेणैवानु गुटिकाः कार्याश्छायाविशोषिताः
ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकण्डूविनाशनाः ४२
व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोऽजाक्षीरकल्कितम्
शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुक्प्रणुत् ४३
अम्लोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम्
उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुकूणकः ४४
पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः
पोथक्यम्लोषितोऽल्पाख्यःस्यन्दमन्था विनाऽनिलात् ४५
एतेऽष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः
चिकित्सा पृथगेतेषां स्वंस्वमुक्ताऽथ वक्ष्यते ४६
पिल्लीभूतेषु सामान्यादथ पिल्लाख्यरोगिणः
स्निग्धस्य छर्दितवतः सिराव्यधहृतासृजः ४७
विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः
तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ४८
त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत्
पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ४९

तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोफांश्च नाशयेत्
करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ५०
संक्षुद्य साधयेत्क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया
अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ५१
रसाञ्जनं सर्जरसो रीतिपुष्पं मनःशिला
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ५२
अञ्जनं मधुना पिष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम्
अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ५३
भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च
सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्खनाभयः ५४
सताम्ररजसो वर्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी
पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ५५
ताम्रे दशाहं तत् पैल्ल्यपक्ष्मशातजिदञ्जनम् ५५-२
अलं च सौवीरक मञ्जनं च
ताभ्यां समं ताम्ररजः सुसूक्ष्मम्
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ
चूर्णः करोत्येकशलाकयाऽपि ५६-२
लाक्षानिर्गुण्डी भृङ्गदार्वीरसेन
श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः
दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था
श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थे मषी सा ५७-२
वर्त्मावलेखंबहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ५८
पुनःपुनर्विरेकं च नित्यमाश्च्योतनाञ्जनम्
नावनं धूमपानं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ५९
पूयालसे त्वशान्तेऽन्ते दाहः सूक्ष्मशलाकया
चतुर्णवतिरित्यक्ष्णो हेतुलक्षणसाधनैः ६०
परस्परमसङ्कीर्णाः कार्त्स्न्येन गदिता गदाः
सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ६१
पुराणयवगोधूमशालि षष्टिककोद्रवान्
मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ६२

शाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गलं दाडिमं सिताम्
सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षा वारि पाने च नाभसम् ६३
आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम्
वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ६४
क्रोधशोकदिवास्वप्न रात्रिजागरणातपान्
विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ६५
द्वे पादमध्ये पृथुसंन्निवेशेशिरे गते ते बहुधा च नेत्रे
ता म्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयने नयन्ति ६६
मलौष्ण्यसङ्घट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः
भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ६७
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे
उत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्यायः १६

सप्तदशोऽध्यायः

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत्
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः १
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत्
अर्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् २
चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवेत्
श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ३
शूलं पित्तात् सदाहोषाशीतेच्छाश्वयथुज्वरम्
आशुपाकं प्रपक्वं च सपीतलसिकास्रुति ४
सा लसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च
कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दता रुजः ५
कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघनस्रुतिः
करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ६
रक्तं पित्तसमानार्ति किञ्चिद्वाऽधिकलक्षणम्
शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ७

पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत्
पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ८
शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः
नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ९
श्लेष्मणाऽनुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्बधिरत्वं क्रमेण च १०
वातेन शोषितः श्लेष्मा श्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत्
रुग्गौरवं पिधानं च स प्रतीनाहसंज्ञितः ११
कण्डूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ
कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि १२
घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम्
वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजा रुजम् १३
खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रां स कृमिकर्णकः
श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः १४
विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽबुदमीरितम्
तेषु रुक् पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते १५
गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः
एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः १६
पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका
सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः १७
कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति
सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् १८
सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम्
कृशा दृढा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका १९
सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते
कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् २०
परिपोटः स पवनात् उत्पातः पित्तशोणितात्
गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् २१
श्वयथुः स्फोटपिटिकारागोषाक्लेदसंयुतः
पाल्यां शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः २२

स्तब्धः सवर्णः कराडूमानुन्मन्थो गल्लिरश्च सः
दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकराडूदाहपाकरुक् २३
श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्धनः
कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकराडूक्लेदवेदनाः २४
लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः
पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कुचिकर्णकः २५
एषामसाध्याः याप्यैका तन्त्रिकाऽन्यास्तु साधयेत्
पञ्चविशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः २६
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७

अष्टादशोऽध्यायः

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् १
पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वार्कैरराडजन्मनाम्
तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः २
रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि
गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ३
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम्
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ४
तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः
योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ५
वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च
वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमह्न्यपि ६
पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत्
द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ७
यष्ट्यनन्ताहिमोशीर काकोलीरोध्रजीवकैः
मृणालबिसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ८

यष्टीमधुरसप्रस्थक्षीरद्वि प्रस्थसंयुतम्
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ९
निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा
यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात्समन्ततः १०
वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे
धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ११
लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरुङ्ग्या मूलकस्य च
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे १२
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांल्लवणान्वितान्
सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् १३
स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम्
रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् १४
सुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत्
अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् १५
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः
रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां चाशु विमोक्षयेत् १६
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम्
युञ्ज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् १७
स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः
पुरेण धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् १८
सुरसादिगणक्वाथफाणिताक्तां च योजयेत्
पिचुवर्ति सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् १९
शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः २०
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च
पचेत्तैलं तदास्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् २१
नादबाधिर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम्
श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः २२
एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते २३

यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत्
नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः २४
पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वक्स्वर्जिकोषणैः
ससुक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्रावाश्रुतिनादनुत् २५
कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थं च पूरणे
शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् २६
शतपुष्पावचाकुष्ठ दारुशिग्रुरसाञ्जनम्
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैन्धवम् २७
भूर्जग्रन्थिबिडं मुस्ता मधुसुक्तं चतुर्गुणम्
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः २८
पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात्
कण्डूं क्लेदं च बाधिर्यपूतिकर्णत्वरुक्कृमीन् २९
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च
अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ३०
सशोफक्लेदयोर्मन्द श्रुतेर्वमनमाचरेत्
बाधिर्यं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ३१
प्रतीनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत्
कर्णशोधनकेनानु कर्णं तैलस्य पूरयेत् ३२
ससुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा
शोधनाद्रूक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ३३
क्रमोऽय मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्ड्वां कफापहम्
नस्यादि तद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ३४
कर्णस्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिणकर्णयोः
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ३५
वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया
पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ३६
अर्शोर्बुदेषु नासावद् आमा कर्णविदारिका
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ३७
पालीशोषेऽनिलश्रोत्र शूलवन्नस्यलेपनम्
स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्वर्तयेत्तिलैः ३८

प्रियालबीजयष्ट्याह्व हयगन्धायवान्वितैः
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ३९
शतावरीवाजिगन्धा पयस्यैरण्डजीवकैः
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ४०
कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम्
आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषणवर्धनम् ४१
पालद्यं छित्त्वाऽतिसङ्क्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत्
याप्यैवं तन्त्रिकाख्याऽपि परिपोटेऽप्ययं विधिः ४२
उत्पाते शीतलैर्लेपो जलौकोहृतशोणिते
जम्ब्वाम्रपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ४३
सधान्याम्लैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ४४
उन्मन्थेऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम्
तालपत्र्यश्वगन्धार्कबाकुचीफलसैन्धवैः ४५
सुरसालाङ्गलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम्
दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचिताम् ४६
तैलेन पालद्यं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत्
चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठाप्रपुण्ड्राह्वनिशोद्भवैः ४७
लाक्षाविडङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम्
स्विन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ४८
विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभ्री मूत्रकल्कितैः
कौटजेङ्गुदकारञ्जबीजशम्याकवल्कलैः ४९
अथवाऽभ्यञ्जनं तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत्
सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ५०
छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम्
शुद्धास्रं लागयेल्लग्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ५१
अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम्
निवेश्य सन्धि सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ५२
अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुण्ठितम्
सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरेत् ५३

शोणितस्थापनैर्व्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः
सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ५४
सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समं स्थिरम्
सुवर्ष्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ५५
जलशूकः स्वयङ्गुप्ता रजन्यौ बृहतीफलम्
अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ५६
मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम्
छुच्छुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ५७
जतूका जलजन्मा च तथा शबरकन्दकम्
एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ५८
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम्
अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ५९
छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः
त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ६०
सीव्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया
नासाच्छेदेऽथ लिखिते परीवर्त्योपरि त्वचम् ६१
कपोलवध्रं सन्दध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ६२
आमतैलेन सिक्त्वाऽनु पत्तङ्गमधुकाञ्जनैः
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ६३
ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽचारिकमादिशेत्
ज्ञात्वाऽवस्थान्तरं कुर्यात् सद्योव्रणविधिं ततः ६४
छिन्द्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपान्ताच्च चर्म तत्
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्धयेत्पुनः ६५
निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छिन्नेऽप्ययं विधिः
नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ६६
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे
उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधो नामाष्टादशोऽध्यायः १८

एकोनविंशोऽध्यायः

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
अवश्याया निलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा १
अत्यम्बुपानरमणच्छर्दि बाष्पग्रहादिभिः
क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः २
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम्
तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ३
घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः
कीटिका इव सर्पन्तीर्मन्यते परितो भ्रुवौ ४
स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्त्रुतिः
पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ५
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्त्रुतिः
कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ६
माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लकफस्त्रुतिः
सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान् ७
दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक्
उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ८
कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम्
सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ९
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्स सर्वेन्द्रियतापनः
साग्निसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः १०
कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत्
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ११
पूयोपमासितारक्तग्रथितश्लेष्मसंस्त्रुतिः
मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः १२
पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः शमः
श्लेष्मा सचिक्कणः पीतोऽज्ञानं च रसगन्धयोः १३
तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मि सूत्रतृणादिभिः

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि १४
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः १५
शोषयन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः
शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रात्दुच्छ्वसनं ततः १६
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना १७
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव
पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् १८
स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः
अच्छो जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते १९
कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्ध्वा स्रोतांस्यपीनसम्
कुर्यात्सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनम् २०
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका
अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम् २१
रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यान्तः स्पर्शनासहा
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च २२
तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात्
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् २३
निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ् नासिका स्रवेत्
तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् २४
पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत्
कफं स शुष्कः पुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् २५
अर्शोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम्
सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षुतिः २६
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् २७
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे
उत्तरस्थाने नासारोगविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः १९

विंशोऽध्यायः

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भजेत्
स्नेहनस्वेदवमनधूम गण्डूषधारणम् १
वासो गुरूष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम्
लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् २
धन्वमांसगुडक्षीर चणकत्रिकटूत्कटम्
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसारिकम् ३
बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः
कोष्णंतु दशमूलाम्बु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ४
जिघ्रेच्चोरकतर्कारी वचाजाज्युपकुञ्चिकाः
व्योषतालीसचविकातिन्तिडीकाम्लवेतसम् ५
साग्न्यजाजि द्विपलिकं त्वगेलापत्रपादिकम्
जीर्णाद्गुडात्तुलार्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ६
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम्
शताह्वात्वग्बला मूलं स्योनाकैरण्डबिल्वजम् ७
सारग्वधं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनान्वितम्
अथवा सघृतान् सक्तून कृत्वा मल्लकसम्पुटे ८
त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम्
पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ९
पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा
स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् १०
पित्तरक्तोथयोः पेयं सर्पिर्ममधुरकैः शृतम्
परिषेकान् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ११
धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टितिल्वकैः
क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् १२
कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः
सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् १३
बस्ताम्बुना पटुव्योषवेल्लवत्सकजीरकैः

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् १४
यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् यापयेद्दुष्टपीनसम्
व्योषोरुबूककृमिजिद्दारुमाद्रीगदेङ्गुदम् १५
वार्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः
अग्निमन्थस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च १६
अश्वविड्रसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः
क्षौमगर्भां कृतां वर्तिं धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् १७
शुण्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् १८
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत्
नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः १९
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेऽप्ययं विधिः
पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादि संस्नुतौ २०
कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया
लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्लहिङ्गु कणागुडैः २१
अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्वमने कृते
शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः २२
सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम्
पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत् क्रमम् २३
अतिप्रवृद्धे नाडीवत् दग्धेष्वर्शोर्बुदेषु च
निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालकणाग्निकैः २४
कल्कितैर्घृतमध्वक्तां घ्राणे वर्तिं प्रवेशयेत्
शिग्र्वादि नावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत् २५
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधोनाम विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः

अथातो मुखरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामक मूलकम्
माषसूपदधिक्षीरसुक्ते क्षुरसफाणितम् १

अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम्
धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् २
क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखं गदान्
तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनौष्ठो द्विधा कृतः ३
ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ
दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ४
पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ
पिटिकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ कफात्पुनः ५
शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ
सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ ६
अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ७
खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽबुदं भवेत्
मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छत्कृमी क्रमात् ८
तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकण्ड्वौ मेदसा मृदू
क्षतजाववदीर्येते पाट्येते चासकृत्पुनः ९
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ
जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् १०
गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः
वातादुष्णसहादन्ताः शीतस्पर्शेऽधिकव्यथाः ११
दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः
दन्तहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्षाक्षमा द्विजाः १२
भवन्त्यम्लाशनेनेव सरुजाश्चलिता इव
दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः १३
चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणा दधिकव्यथैः
करालस्तु करालानां दशनानां समुद्गमः १४
दन्तोऽधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्धनः
जायमानेऽतिरुग् दन्ते जाते तत्र तु शाम्यति १५
अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः
पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः शर्करा साऽप्युपेक्षिता १६

शातयत्यणुशो दन्तात्कपालानि कपालिका
श्यावः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः १७
समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः
शोषिते मज्ज्ञि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते १८
पूतित्वात्कृमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः
अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरम्भोऽसितश्चलः १९
प्रलूनः पूयरक्तस्रुत् स चोक्तः कृमिदन्तकः
श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्रमहेतुकम् २०
शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च
शीतादोऽसौ उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः २१
दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः
कण्डूमन्ति स्रवन्त्यस्रमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते २२
चला मन्दरुजो दन्ता पूति वक्त्रं च जायते
दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः २३
कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुप्पुटः
दन्तमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः २४
सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः २५
लालास्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः
स सन्निपाताज्ज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः २६
महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः
दन्तान्ते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः २७
प्रतिहन्त्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् २८
यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः
दन्तमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते २९
अन्तस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्गतिम्
पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ३०
ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः
शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ३१

जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता
शाल्मलीकराटकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ३२
कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः
मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ३३
प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः
साङ्कुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः ३४
अधिजिह्वः सरुक्कराडूर्वाक्याहारविघातकृत्
तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ३५
तालुमांसेऽनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः
बह्व्यो घनाः स्रावयुतास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ३६
तालुमूले कफात्सास्रात् मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः
प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽहारमीरयन् ३७
कराठोपरोधतृटकासवमिकृत् गलशुरिडका
तालुमध्ये निरुङ्मांसं संहतं तालुसंहतिः ३८
पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम्
कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ३९
कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुप्पुटो नीरुजः स्थिरः
पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ४०
वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः
जिह्वाप्रबन्धजाः कराठे दारुणा मार्गरोधिनः ४१
मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी
कराठास्यशोषकृद्वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ४२
पित्ताज्ज्वरोषातृरामोहकराठधूमायनान्विता
क्षिप्रजा क्षिप्रपाकाऽतिरागिणी स्पर्शनासहा ४३
कफेन पिच्छिला पाराडुः असृजा स्फोटकाचिता
तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ४४
गम्भीरपाका निचयात् सर्वलिङ्गसमन्विता
दोषैः कफोल्बरौः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ४५
शूककराटकवत्कराठे शालूको मार्गरोधनः
वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ४६

हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः
पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ४७
बाह्यान्तः श्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः
गलौघो मूर्द्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ४८
वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः
मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाऽल्परुक् ४९
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलो गिलायुकः
भूरिमांसाङ्कुरवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुक् ५०
शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी
व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ५१
पूतिपूयनिभस्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः
जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ५२
जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्बुदम्
पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो भवेद्बहिः
वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बतेऽतिरुक् ५३
कृष्णोऽरुणोवा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराजिमान्
वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ५४
स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात्
वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ५५
मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्ध्योः सोऽनुविधीयते
देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ५६
श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः
ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहाऽनिलात् ५७
करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्वसरोऽनिलः
सञ्चारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ५८
जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्टकाचिता
विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य सः ५९
अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः
यात्यूर्ध्वं वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगुदस्तु सः ६०
मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता

क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणाः तद्वच्च रक्तजे ६१
कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः
अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽबुदम् ६२
कुर्यात्तद् घट्टितं छिन्नं मृदितं च विवर्धते
मुखपाको भवेत्सास्त्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ६३
पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः
ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ६४
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः
एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ६५
अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्तेष्वनुपक्रमाः
करालो मांसरक्तौष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ६६
कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान्
स्वरघ्नोर्ध्वगुदश्यावशतघ्नीवलयालसाः ६७
नाड्योष्ठकोपौ निचयात् रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी
दशने स्फुटिते दन्तभेदः पक्वोपजिह्विका ६८
गलगण्डः स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरः
याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ६९
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे
उत्तरस्थाने मुखरोगविज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
खण्डौष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत्
यष्टीज्योतिष्मती रोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः १
पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत्
नस्यं च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् २
महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः
देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्व मरदारुभिः ३
यष्ट्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम्

नाड्योष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ४
खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम्
पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ५
रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम्
गुडूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ६
पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया शोणितजेऽपि च
इदमेव नवे कार्यं कर्म ओष्ठे तु कफातुरे ७
पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्रे प्रतिसारणम्
धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ८
स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना
प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ९
सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे
अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया १०
आमाद्यवस्थास्वलजी गण्डे शोफवदाचरेत्
स्विन्नस्य शीतदन्तस्य पालद्यं विलिखितां दहेत् ११
तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैन्धवैः
दाडिमत्वग्वरातार्क्ष्यकान्ताजम्ब्वस्थिनागरैः १२
कवलः क्षीरिणां क्वाथैरणुतैलं च नावनम्
दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया १३
तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम्
सस्नेहं दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद्द्विजे १४
तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्ग पटुघर्षणम्
स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः १५
अधिदन्तकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम्
कृमिदन्तमिवोत्पाट्य तद्वच्चोपचरेत्तदा १६
अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया
अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् १७
क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत्
कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् १८
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम्

स्निग्धैश्चालेपगराडूष नस्याहारैश्चलापहैः १९
गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत्
सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् २०
हिङ्गुकट्फलकासीसस्वर्जिकाकुष्ठवेल्लजम्
रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् २१
गराडूषं ग्राहयेत्तैलमेभिरेव च साधितम्
क्वाथैर्वा युक्तमेरराडद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः २२
क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम्
दृशमप्युद्धरेद्दन्तं पूर्वं मूलाद्विमोच्चितम् २३
सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा
तैलं सयष्ट्याह्वरजो गराडूषो मधु वा ततः २४
ततो विदारियष्ट्याह्वशृङ्गाटककसेरुभिः
तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् २५
कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत्
नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः २६
एषामप्युद्धृतौ स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः
विस्राविताস্রে शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् २७
मुस्तार्जुनत्वक् त्रिफलाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः
तत्क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् २८
दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः
मराडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् २९
ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमराडमधुद्रुतैः
लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्ग लवणोत्तमगैरिकैः ३०
सकुष्ठशुराठीमरिचयष्टी मधुरसाञ्जनैः
सुखोष्णो घृतमराडोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ३१
घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः
दन्तपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलेखिते ३२
यष्ट्याह्वस्वर्जिकाशुराठीसैन्धवैः प्रतिसारणम्
विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ३३
घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्भवैः

रक्षेत्पाकं हिमैः पक्वः पाट्यो दाह्योऽवगाढकः ३४
सुषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम्
रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताार्क्ष्यपत्तङ्गकिंशुकैः ३५
सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते
यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागुरुचन्दनैः ३६
सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम्
छित्त्वाऽधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ३७
वचातेजोवतीपाठा स्वर्जिकायवशूकजैः
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ३८
विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शुधयेत्
क्षारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम् ३९
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः
नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ४०
कुब्जां नैकगतिं पूर्णां गुडेन मदनेन वा
धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ४१
क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम्
कुर्याद्वातौष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ४२
जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते
प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ४३
तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वेवं च सर्षपत्र्यूषणादिभिः
नवे जिह्वालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ४४
उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बडिशेनाधिजिह्विकाम्
छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ४५
उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्
कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ४६
एर्वारुबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम्
अग्रं निविष्टं जिह्वाया बडिशाद्यवलम्बितम् ४७
छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः
छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ४८
मरिचातिविषापाठावचा कुष्ठकुटन्नटैः

छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ४९
कटुकातिविषापाठा निम्बरास्नावचाम्बुभिः
सङ्घाते पुप्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ५०
अपक्वे तालुपाके तु कासीसक्षौद्रतार्क्ष्यजैः
घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ५१
पक्वेऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम्
वृषनिम्बपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ५२
तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम्
कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ५३
धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम्
कण्ठोरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ५४
क्वाथः पानं च दार्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजः
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ५५
श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदार्वी द्वीपिरसाञ्जनैः
सपाठातेजिनीनिम्बैः सुक्तगोमूत्रसाधितैः ५६
कवलो गुटिका वाऽत्र कल्पिता प्रतिसारणम्
निचुलं कटभी मुस्तं देवदारु महौषधम् ५७
वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽतिशोफहा
अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ५८
अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा
पञ्चमूलाम्बु कवलस्तैलं गण्डूषनावनम् ५९
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः
घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गैः कवलः क्वथितैश्च तैः ६०
द्राक्षापरूषकक्वाथो हितश्च कबलग्रहे
उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्रसम्भवाम् ६१
सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत्
नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ६२
अपामार्गफलश्वेतादन्ती जन्तुघ्नसैन्धवैः
तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकेरीगिलायुषु ६३
विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यगैरिकैः

सरोध्रपटुपत्तङ्ग कर्णौर्गराडूषघर्षर्णे ६४
गलगराडः पवनजः स्विन्नो निःस्नुतशोणितः
तिलैर्बीजैश्च लट्वोमाप्रियालशणसम्भवैः ६५
उपनाह्योव्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः
शिग्रुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ६६
कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः
एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्जिकेन वा ६७
गुडूचीनिम्बकुटज हंसपादीबलाद्वयैः
साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ६८
कर्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति
लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्याः सविषाणिकाः ६९
गुञ्जालाबुशुकाह्वाश्च पलाशक्षारकल्किताः
मूत्रस्नुतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ७०
साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः
कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ७१
मेदोभवे सिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत्
असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ७२
अशान्तौ पाचयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत्
मुखपाकेषु सक्षौद्रा प्रयोज्या मुखधावनाः ७३
क्वथितास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः
निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिर्गणोऽथवा ७४
मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्वेलाः प्रतिसारणम्
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ७५
पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः
लिखेच्छाकादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ७६
यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम्
नवेऽबु देत्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ७७
स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः क्वाथो गराडूष इष्यते
गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ७८
यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाऽचरेत्

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ७९
समङ्गाधातकीरोध्र फलिनीपद्मकैर्जलम्
धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णितम् ८०
शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत्
फलत्रयद्वीपिकिराततिक्तयष्ट्याह्वसिद्धार्थ कटुत्रिकाणि
मुस्ताहरिद्राद्वय यावशूक वृक्षाम्लकाम्लाग्रिमवेतसाश्च ८१
अश्वत्थजम्ब्वाम्रधनञ्जयत्वक् त्वक् चाहिमारात्खदिरस्यसारः
क्वाथेन तेषां घनतां गतेनतच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ८२
ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यंकण्ठौष्ठताल्वादिगदान् सुकृच्छ्रान्
विशेषतो रोहिणिकास्यशोषगन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ८३
खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च
चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ८४
सुरतरुरोध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः
स्पृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैःसपत्तङ्गैः ८५
तैलप्रस्थं विपचेत्कर्षांशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत्
हत्वाऽस्ये सर्वगदान् जनयति
गांध्रींदृशं श्रुतिं च वाराहीम् ८६
उद्वर्तितं च प्रपुनाटरोध्रदार्वीभिरभ्यक्तमनेन वक्त्रम्
निर्व्यङ्गनीलीमुखदूषिकादिसञ्जायतेचन्द्रसमानकान्ति ८७
पलशतं बाणात्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिश्च पलार्धिकैः
खदिरजम्बूयष्ट्यानन्ताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ८८
तैलप्रस्थं पाचयेच्छ्लक्ष्णपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन
रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्स्थैर्यं धत्ते दन्तपङक्तेश्चलायाः ८९
खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः
घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्वथनाद्घने ९०
आक्षिकं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्याम्बुपत्तङ्गगैरिकम्
चन्दनद्वयश्यिामारोध्रपुण्ड्राह्वयष्ट्याह्वलाक्षाञ्जनद्वयम् ९१
धातकीकट्फलद्विनिशात्रिफला चतुर्जातजोङ्गकम्
मुस्तमञ्जिष्ठान्यग्रोधप्ररोहविचा मांसीयवासकम् ९२
पद्मकैलासमङ्गाश्च शीते तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक्

जातिपत्रिकां सजातीफलां सहनिखं लवङ्गकङ्कोल्लकाम् ९३
स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेत्ततः
कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः ९४
क्वाथ्यौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव
सर्वास्यरोगोद्धृतये तदाहुर्दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ९५
खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम्
अनुशीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ९६
क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वीयवासत्रिफलाकषायः
क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽय सर्वामयान् वक्त्रगतान्निहन्ति ९७
पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गातिक्तापीताङ्गीरोध्रतेजोवतीनाम्
चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डूपाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ९८
गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योष क्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः
मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ९९
दार्वीत्वक्सिन्धूद्भवमनः शिलायावशूकहरितालैः
धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वाज्यः १००
द्विक्षारधूमकवरापञ्चपटु व्योषवेल्लगिरितार्क्ष्यैः
गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रिया एषा १०१
गोमूत्रक्वथनविलीन विग्रहाणां
पथ्यानां जलमिशिकुष्ठभावितानाम्
अत्तारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः
श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः १०२
सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य १०३
पटोलशुण्ठी त्रिफलाविशाला
त्रायन्तितिक्ता द्विनिशामृतानाम्
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् १०४
स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः
आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः १०५
पटोलनिम्बयष्ट्या ह्वासाजात्यरिमेदसाम्

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना १०६
खदिरायोवरापार्थ मदयन्त्यहिमारकैः
गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये १०७
मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः
तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् १०८
कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुतिक्ताः
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म १०९
यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः
यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ११०
प्राणानिलपथसंस्थाःश्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः
कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत १११
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे
उत्तरस्थाने मुखरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः २२

त्रयोविंशोऽध्यायः

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
धूमातपतुषाराम्बु क्रीडातिस्वप्नजागरैः
उत्स्वेदाधिपुरोवात बाष्पनिग्रहरोदनैः १
अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः
उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधः प्रततेक्षणैः २
असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः
जनयन्त्यामयान् दोषाः तत्र मारुतकोपतः ३
निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ४
बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी
घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ५
स्फुरत्यति सिराजालं कन्धराहनुसङ्ग्रहः
प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्माद्व्यथाशमौ ६
मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते

शिरस्तापोऽयम् अर्धे तु मूर्ध्नः सोऽधावभेदकः ७
पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति
अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ८
शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः
स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ९
अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता
शिरानिस्पन्दताऽलस्यं रुङ्मन्दाऽह्न्यधिका निशि १०
तन्द्रा शूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः
रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ११
सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे
कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः १२
शिरसस्ते पिबन्तोऽस्र घोराः कुर्वन्ति वेदनाः
चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः १३
रौक्ष्यशोफव्यधच्छेद दाहस्फुरणपूतिताः
कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोषः प्रमीलकः १४
ताम्राच्छसिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे
वातोल्बणाः शिरःकम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः १५
पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः
तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः १६
तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्खकः
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः १७
पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः
रुजं सस्पन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् १८
आमध्याह्नं विवर्धिष्णुः क्षुद्वतः सा विशेषतः
अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् १९
सूर्यावर्तः स इत्युक्त्वा दश रोगाः शिरोगताः
शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव २०
कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते
सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् २१
यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रधीन्